

наук : 13.00.02 / Плиско К. М. – К., 1997. – 51 с. 9. **Симоненкова Т. П.** Нові форми проведення уроків з мови / Т. П. Симоненкова // Дивослово. – 1998. – № 5. – С. 23–28.

УДК 811.161.2 : 378

З. Бакум

ФОРМУВАННЯ АКЦЕНТУАЦІЙНИХ УМІНЬ І НАВИЧОК УЧНІВ

Вагомим компонентом мовленнєвої діяльності вважають акцентуаційні уміння і навички. Опис конкретних ознак в артикуляційному, акустичному та перцептивному аспектах, розгляд їхнього функціонування в мовленні складають коло питань, що з'ясовуються серед досліджень *просодичної підсистеми* фонетики.

Термін *просодія* витлумачують у мовознавстві по-різному, оскільки використовують одні й ті ж об'єктивні властивості мовленнєвого сигналу для *сегментної* й *суперсегментної* організації. Окрім того, ознаки, які виступають у ролі просодичних і передають важливу лінгвістичну інформацію, беруть активну участь і в передачі інформації екстралінгвістичної (наприклад, індивідуальний стиль мовлення). До надсегментних, або нелінійних, одиниць мовознавці (Л. Бондарко, Ю. Карпенко, М. Кочерган, М. Панов) відносять *наголос* та *інтонацію*.

Нині в українській, як і в російській та білоруській мовах, прийнято розрізняти *словесний*, *логічний (смісловий)*, *емфатичний* наголоси. У вітчизняному мовознавстві усталилася думка, що перший із них служить засобом фонетичної організації слів: навколо наголошеного складу групуються ненаголошені; кожне повнозначне слово має своє постійне наголошування, тобто наголос є індивідуальною (зовнішньою) ознакою слова і його форм [1, с. 51–54; 6, с. 70–73].

Метою статті є з'ясування лінгвістичних засад вивчення словесного наголосу української мови та етапі поглиблення, узагальнення й систематизації знань з фонетики; визначення ефективних шляхів формування акцентуаційних умінь і навичок гімназистів.

У працях, присвячених дослідженню природи *словесного* наголосу, це явище розглядають як „звукове виділення складу в межах ритмічної структури” (Ю. Карпенко); „виділення одного складу слова за допомогою артикуляційних засобів, властивих мові, – м'язової напруженості мовного апарату, збільшення сили видиху, зростання тривалості” (Н. Тоцька); „виділення одного складу слова за допомогою артикуляційних засобів, властивих даній мові, – м'язової напруженості мовного апарату, збільшення сили видиху, зростання тривалості; наголос характеризує не тільки окремі голосні, а й цілі склади” (Л. Шевченко).

Словесний наголос української мови традиційно характеризують як *силовий*, або *динамічний*, через те, що він передбачає підсилення голосу на

одному із складів слова під час його вимовляння (В. Ващенко, М. Жовтобрюх, Б. Кулик, М. Наконечний). Однак, як зазначає Н. Тоцька, „експериментально-фонетичні дослідження не підтверджують такого розуміння наголосу”, тому, на думку вченої, його варто вважати **якісним, кількісним і силовим** одночасно, в українській мові наголошені голосні характеризує „більша тривалість і виразний тембр, а часом і більша сила”, проте „визначальною його якістю є саме кількість [6, с. 70]”.

Чинні підручники з української мови для гімназій, ліцеїв, колегіумів [8, с. 41–42] містять матеріал, який потребує уточнення, певної систематизації та приведення у відповідність згідно з досягненнями лінгвістичної думки. У навчальній книзі подано такі характеристики наголосу, як: вільний, рухливий, головний, побічний, смисловий, що не зовсім відповідає даним фонетичної теорії, оскільки за основу взято різні критерії. Наприклад, смисловий поставлено в один ряд зі словесним наголосом.

Складні слова, особливо багатоскладові, крім основного наголосу, можуть мати ще й **додатковий**, що характеризується меншою силою [1, с. 51–54; 6, с. 70–73]. За потреби він також позначається спеціальним зв'язком, наприклад: *мо́репла́вання, му́льтимільйо́нер*. Якщо деякі слова і функціонують у літературному мовленні з дублетним акцентуванням, то один із цих наголосів є **основним**, більш уживаним (у словниках він ставиться на першому місці), а другий – **паралельним, допустимим**.

У мовознавстві поширена думка про те, що наголос в українській мові **вільний, різномісний**, бо він може падати на будь-який склад (морфему) слова [6, с. 71; 1, с. 54]. Наприклад, наголошеним буває перший склад (*по́друга, ра́дісний*), другий (*не́на́видіти*) і т. ін. Або ж наголос падає на корінь (*вимо́ва, збі́рний*), префікс (*ві́плата, ро́змір*), суфікс (*по́рядко́вий, талані́ти*), закінчення (*ко́трій*). М. Винницький говорить, що „таке тлумачення природи наголосу цілком закономірне, але насправді потребує деякого уточнення”, „уявлення про різномісний наголос виникло на основі порівняння з мовами, у яких наголос фіксований на певному порядковому складі [3, с. 24–25]”. Згодом учений продовжує: „Якби наголос української мови був цілком вільним і різномісним, то він однаково часто падав на будь-який склад”, однак він тяжіє „до визначеного місця у слові – абсолютної його середини [3, с. 25]”.

Словесний наголос української мови буває **нерухомим і рухомим** [1, с. 54; 7, с. 21]. Нерухомим він вважається тоді, коли в усіх формах слова наголошується той самий склад (морфема): *збі́рник, збі́рника, збі́рником*. Якщо ж у різних формах одного й того ж слова наголос змінюється, то в такому разі він кваліфікується як рухомий: *а́втор, а́втора*, але *авторі́*. Проте поняття нерухомого наголосу з позиції фонетичної та морфологічної не завжди збігається. Так, „із фонетичного погляду наголос рухомий тоді, коли він падає на різні склади відповідних форм слова, у той час як із погляду морфологічного наголос вважається рухомим лише тоді, коли наголошено різні морфеми [2, с. 7]”. Якщо наголос пересувається в межах

однієї й тієї ж морфеми, то він є рухомим тільки з фонетичного погляду. Такі випадки в українській мові не часті. Наприклад: *дерево – дере́ва, дзе́ркало – дзерка́ла, ко́лесо – колéса*.

Важливою рисою словесного наголосу є те, що він виконує диференціувальну функцію. Йдеться про випадки, коли за допомогою наголошування розрізняються однакові своїм фонемним (графемним) вираженням слова або їх форми.

Отже, учителям необхідно зазначити, що різним мовам характерні неоднакові типи наголосів. Наприклад, у чеській мові – експіраторний наголос; музичний (тоновий) наголос – у китайській, японській, корейській мовах; у новогрецькій – кількісний. Важливо також відзначити основну складність у засвоєнні українського наголосу: відсутність чітких правил постановки наголосу в словах. Тому увага під час роботи над наголосом зосереджується на відшукуванні місця наголосу у слові, орієнтації не на склад, а на наголошений звук, який виділяється у слові, завдяки тривалості, виразності, тембру, силі:

Чому французи й поляки ніколи не помиляються в наголошуванні? (У французів наголошується лише останній склад: *пюре, кабінет, жакет, Ширак*. У поляків – передостанній склад: *мазурка, приязнь, почекай*). А в українській?

Прочитайте подані слова єдиним фонетичним потоком кілька разів: *оповідач, підружжя, сумчастий, туфля, фено́мен, сплячі, сум'ятливий* і зробіть відповідні висновки.

Використання мнемонічних прийомів також допоможе учням правильно запам'ятати наголос у словах, де найчастіше відбуваються відхилення від акцентуаційних норм:

*Це, діти, не просто трава –
Жалка, куслива кропива́.*

*Останній, тисячний був метр,
Скінчився, врешті кілометр.*

Відомо, що наголос як фонологічний засіб по-різному виявляє себе на мовних рівнях, оскільки він, будучи додатковим граматичним засобом [1, с. 94], взаємодіє з різноманітними основними засобами, а ця взаємодія відбувається в межах різних систем.

Зміни наголосу на лексичному рівні пов'язані з роллю наголосу як індивідуальної ознаки слова, тобто ознаки певного слова на відміну від іншого. У такому разі однією з найвагоміших є **смислорозрізнювальна** функція наголосу, коли він служить засобом розмежування суто лексичного значення графемно тотожних слів: *А я дививсь. Попасти під замóк У зáмок до страхітної потвори. Я не боявсь* (Д. Павличко).

Учням доцільно демонструвати слова, у яких зміна місця наголосу впливає на значення. Ознайомлення з цією роллю наголосу показує досить важливий аспект мови, доводить необхідність правильного розуміння однакових за звучанням, але різних за значенням і наголосом слів.

Розглядаючи такі слова, учні вправляються в розмежуванні значення слова відповідно до наголосу. Спостереження варто супроводжувати виділенням наголошеного голосного звука у слові. Під час виконання таких завдань зосереджується увага на значенні слів.

На словотвірному рівні „зміни в наголошуванні великою мірою визначаються особливостями акцентно-структурного уподібнення – у межах певних категорій слів, об'єднаних тим чи тим словотвірним формантом [4, с. 34–35]”. Наприклад, *адресува́ти – адресо́ваний, вихо́вувати – ви́хований*.

В українській мові, як і в інших східнослов'янських, наголос може бути предметом вивчення і фонетики, і морфології. З фонетичного погляду він припадає на якийсь певний склад слова, з морфологічного – на морфему, це означає, що в структурі певної морфеми даного слова (словоформи) є наголошений склад. Під час характеристики акцентуаційних особливостей частин мови „вживаються терміни: **кореневий (накореневий), префіксальний, суфіксальний і флективний** наголос, а при акцентуаційному аналізі словоформ повнозначних (відмінюваних) частин мови – такі терміни, як **наосно́вний і флективний** наголос [2, с. 7].

Щодо граматичного аспекту, словозмінного (парадигматичного) наголосу, то тут як основна тенденція постає тенденція „граматикалізації” (використання наголосу як засобу розмежування окремих граматичних форм в підпарадигмах і для розмежування всієї системи форм парадигм [4, с. 35]. Наприклад: *то́м – томі́*.

Словесний наголос виконує і **форморозрізнявальну** функцію, виступає засобом диференціації лише граматичних значень фонемно однакових словоформ. Ця функція наголосу найчастіше виявляється через розмежування відмінкових форм іменників одного й того ж роду у родовому відмінку однини та називному і знахідному відмінках множини: *У вас **права́**, ми ж охоро́нці **пра́ва*** (Л. Костенко).

Наголос служить форморозрізнявачем також дієслівних форм недоконаного й доконаного виду і в небагатьох випадках – форм часу: *Ти **прислуха́лась**? То вже було **прислу́хатись**, як слід* (Леся Українка).

Учням можна запропонувати вправу, де вони змогли б простежити, як впливає зміна наголосу на лексичне, граматичне чи лексико-граматичне значення слів: *орган, замок, приклад, вилки, атлас, колос, говірка, батьківщина; дядьків, різка, палка, струнка, липка, борони, жи́ла, ді́дів, батьків; вибі́гав, ви́грає, ви́кликати, висипа́ти, зрі́зати, склика́ти, призна́юся, закида́ти; пальта́, руки́, ноги́, ві́кна, моря́, лі́та, сестри́, землі́, весни́; тепло́, хліба́, ві́вса, пше́ниці; по́верх, шля́хом, про́шу, варе́ний, учений́, ніколи́, ніяк, нікуди́, ніким, нікого́*.

Словесний наголос виконує ще й **стилістичну** функцію. Будучи поставлений автором у тексті, має певне функційно-стилістичне навантаження. Наприклад, „**Професо́ри**”, *носителі риз...*” (Д. Павличко).

Основна фонологічна функція словесного наголосу полягає в тому, що він, як і фонема, є обов'язковим елементом звукового обриса слова. Цю

функцію Л. Зіндер називає *конститутивною* [5, с. 259]. Такі слова, як *ро́зум, му́дрий, щі́рий*, наприклад, характеризуються не лише обов'язковими для них ланцюжками фонем, а й наголосом на першому складі.

У школі словесному наголосу необхідно приділяти увагу не лише для формування фонетичних, лексичних і граматичних знань, але й для вдосконалення вмінь добирати літературну вимовну норму слова, що мають діалектні, просторічні, жаргонні варіанти.

Варто звернути увагу на те, що в нормованій вимові зберігаються обидва варіанти, але вони відрізняються один від одного лексично, граматично і стилістично. Наприклад, *бро́ня (закріплення за ким-небудь) – броня́ (захисна сталева обшивка)*.

Отже, аналіз, пов'язаний із проблемами визначення характеристики українського наголосу, дає змогу уточнити зміст гімназійної мовної освіти. Ми дотримуємося положень про те, що на етапі узагальнення та систематизації знань із фонетики в гімназії доцільно визначати наголос як виділення одного складу слова за допомогою артикуляційних засобів, властивих мові, – м'язової напруженості мовного апарату, збільшення сили видиху, зростання тривалості. За своїм характером наголос в українській мові кваліфікується як тривалий, якісний і силовий. Складні слова, особливо багатоскладові, крім основного наголосу, можуть мати ще й додатковий, окрім того, він характеризується як вільний, рухомий і нерухомий.

У статті з'ясовано лінгвістичні засади вивчення словесного наголосу української мови на етапі поглиблення, узагальнення та систематизації знань з фонетики, запропоновано прийоми формування акцентуаційних умінь учнів.

Ключові слова: акцентуаційні вміння і навички, наголос, словесний наголос.

В статье раскрываются лингвистические основы изучения словесного ударения в украинском языке на этапе углубления, обобщения и систематизации знаний по фонетики, предложены приёмы формирования акцентных умений учащихся.

Ключевые слова: акцентные умения и навыки, ударение, словесное ударение.

This article deals with linguistic principles of oral learning in Ukrainian language on the deepening, generalization and sistematization stage of knowledge in phonetics, have offered students' accent technigues of skills forming.

Key words: accent skills, stress, oral stress.

Література

1. **Бондар О. І.** Сучасна українська мова : фонетика. Фонологія. Орфоепія. Графіка. Орфографія. Лексикологія. Лексикографія : навч. посіб. / Бондар О. І., Карпенко Ю. О., Микитин-Друженець М. Л. – К. : Академія, 2006. – 368 с. 2. **Винницький В. М.** Наголос у сучасній українській мові / Василь Михайлович Винницький. – К. : Рад. шк., 1984. – 160 с.

- 3. Винницький В. М.** Українська акцентна система : становлення та розвиток / Василь Михайлович Винницький. – Л. : Біблос, 2002. – 576 с.
- 4. Грамматические** исследования : функционально-стилистический аспект : морфология. Словообразование. Синтаксис. – М. : Наука, 1991. – 247 с.
- 5. Зиндер Л. Р.** Общая фонетика : учеб. пособие / Лев Рафаилович Зиндер. – 2-е изд. перераб. и доп. – М. : Высш. шк., 1979. – 312 с.
- 6. Сучасна** українська літературна мова : підручник / А. П. Грищенко, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ та ін. ; за ред. А. П. Грищенка. – 3-тє вид., доп. – К. : Вища шк., 2002. – 439 с.
- 7. Сучасна** українська літературна мова : підручник / М. Я. Плющ, С. П. Бевзенко, Н. Я. Грипас та ін. ; за ред. М. Я. Плющ. – К. : Вища шк., 1994. – 414 с.
- 8. Тихоша В. І.** Рідна мова : підруч. для 10 кл. гімназій, ліцеїв та шк. з поглибл. вивч. укр. мови / В. І. Тихоша, М. Я. Плющ, С. О. Караман. – К. : Освіта, 2004. – 352 с.

УДК 372.881.116.12 12:004

Ю. Балуєва, А. Нікітіна

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ЧИННИКИ ЗАСТОСУВАННЯ МУЛЬТИМЕДІЙНИХ ЗАСОБІВ НАВЧАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ У СТАРШИХ КЛАСАХ

У зв'язку з особистісно орієнтованим розвитком навчання та його індивідуалізацією зміст і завдання освіти оновлюються в напрямках розширення, диференціації та інтеграції знань, активізації процесу формування творчих здібностей учнів, умінь і навичок застосування набутих знань для вирішення нетрадиційних проблемних завдань. Це стосується й навчання української мови. Сучасний урок – це поєднання різноманітних методів, прийомів, засобів навчання, педагогічної теорії та практики, майстерності, духовності тощо. Метою сучасного уроку української мови постає не лише здобуття знань, отримання певної інформації учнями, а й орієнтація в інформаційному просторі, пошуково-дослідницька діяльність. Набуває актуальності не констатація проблеми, а її доцільне розв'язання [2, с. 87].

Серед дослідників, які торкаються питання застосування мультимедійних засобів у навчанні, слід зазначити таких: М. Жалдак, В. Биков, Р. Гуревич, Л. Землянова, В. Шолохович, В. Афанасьєв, Ю. Батурін, Д. Белл, М. Мазур, А. Урсул, А. Девід та ін. У наукових працях цих дослідників сформульовані основні педагогічні вимоги, розглянуті дидактичні та методичні принципи, які повинні враховуватися в процесі розробки й упровадження нових засобів навчання.

Метою статті є теоретичне обґрунтування основних психологічних чинників та висвітлення педагогічних аспектів застосування нових засобів навчання (мультимедійних) для забезпечення обов'язкового рівня знань школярів і становлення всебічно розвиненої особистості.